

فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، سال سوم، شماره چهارم، زمستان ۱۴۰۰

جبران خسارت قربانیان زیست‌محیطی در فقه و حقوق بین‌الملل محیط‌زیست

مه‌ری موقوفه‌ئی^۱، ایرج رنجبر^{۲*}، فرید آزادبخت^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران.

۲. استادیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران.

۳. استادیار گروه حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: توجه بشر به رفاه مادی و پیشرفت اقتصادی خود، مسائل و جبران خسارت زیست‌محیطی را به یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های بشری تبدیل کرده است. در این مقاله تلاش شده به بررسی جبران خسارت قربانیان زیست‌محیطی از منظر فقه و حقوق بین‌الملل پرداخته شود.

مواد و روش‌ها: مقاله پیش‌رو توصیفی تحلیلی بوده و با استفاده از روش کتابخانه‌ای به بررسی موضوع پرداخته است.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد در فقه نیز مانند اسناد بین‌المللی، جبران خسارت قربانیان زیست‌محیطی جایگاه ویژه‌ای دارد. در فقه از قواعدی کلی چون قاعده اتلاف، قاعده تسبیب و قاعده لاضرر، ضرورت جبران خسارت قربانیان زیست‌محیطی قابل استنباط است. در حقوق بین‌الملل نیز اصل جبران خسارت قربانیان زیست‌محیطی بر پایه نظریاتی چون تقصیر و خطا، در اسناد مختلف پذیرفته شده و اعاده به وضعیت سابق، پرداخت غرامت، رضایت زیان‌دیده و تعهد به پیشگیری از مهمترین روش‌های جبران خسارت قربانیان زیست‌محیطی است.

ملاحظات اخلاقی: در مراحل مختلف نگارش مقاله، اصول اخلاقی و علمی از جمله بهره‌گیری علمی و دقیق از منابع علمی رعایت شده است.

نتیجه‌گیری: عدم امکان تعیین دقیق میزان خسارت و گاهی عدم امکان جبران خسارت به صورت اعاده به وضعیت سابق از چالش‌های فرارو در زمینه جبران خسارت قربانیان زیست‌محیطی در حقوق بین‌الملل است. جبران خسارت زیست‌محیطی بر اساس قواعد موجود مسئولیت مدنی مانند تقصیر، پاسخگو نبوده و لازم است هم در حقوق داخلی و هم در اسناد بین‌المللی به مسئولیت مطلق توجه شود.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۱۴۳-۱۲۵

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۰۵

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۰۷/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۱۰/۰۴

واژگان کلیدی:

جبران خسارت، قربانیان زیست‌محیطی، فقه، حقوق بین‌الملل محیط‌زیست.

نویسنده مسوول:

ایرج رنجبر

آدرس پستی:

ایران، کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرمانشاه، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی.

تلفن:

۰۹۱۸۲۲۶۴۵۲۱

کد ارکید:

0000-0002-5183-5054

پست الکترونیک:

Iraj_Ranjbar79@yahoo.com

۱. مقدمه

در منابع فقهی، حفظ محیط زیست از اهمیت بالایی برخوردار است. طبیعت در دیدگاه اسلام، موهبتی الهی است که بستر رشد و تعالی انسان‌هاست و ادامه حیات به آن وابسته است، پس آلودگی آن، بر کیفیت و چرخه طبیعی اثر می‌گذارد و یکی از مهم‌ترین و حادث‌ترین مشکل تمدن انسانی است که به دست خودش ایجاد می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۶۹). در قرآن کریم بر حفاظت از محیط زیست تأکید شده است: «... در راه فساد در زمین کوشش می‌کنند و زراعت‌ها و چهارپای را نابود می‌سازند (با اینکه می‌دانند) خدا فساد را دوست نمی‌دارد». از این آیات استفاده می‌شود منظور از فساد، فسادی است که به دست بشر پدید می‌آید (طباطبایی، بی‌تا، ۱) و باعث خسارت و نابودی محیط زیست و طبیعت می‌شود. در اسناد بین‌الملل نیز بر حفظ محیط زیست تأکید زیادی شده و تاکنون اسناد مختلفی در این راستا تدوین و تصویب شده است. یکی از موضوعات مهم مربوط به مسائل محیط زیست، بحث خسارت قربانیان آلودگی‌های زیست‌محیطی است که تاکنون چندان مورد توجه قرار نگرفته است. از ویژگی‌های خسارت محیط زیست، گوناگونی یا متنوع بودن خسارت‌ها است؛ به این معنا که، یک عمل زیانبار محیط زیست، ممکن است هم سبب خسارت شخصی و فیزیکی شود و هم موجب خسارت به خود محیط زیست گردد. در واقع وقتی از خسارت اکولوژیکی سخن به میان می‌آید، علاوه بر خسارت وارده به محیط زیست، خسارت وارده بر اموال و اشخاص که

در اثر آلودگی محیط زیست به وجود می‌آیند را نیز شامل می‌شود. امروزه تبیین سازوکار شناسایی خسارت زیست‌محیطی، نظام جبران خسارت و نحوه جبران خسارت زیست‌محیطی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد. التزام به جبران خسارت زیست‌محیطی بر اساس قواعد عام مسئولیت مدنی، به عنوان اصل مبنایی در جهت حمایت و حفاظت از محیط‌زیست تا بدان میزان مهم است که حتی مسئولیت مدنی بین‌المللی را در پی دارد. اما جبران خسارات زیست‌محیطی همواره با مشکلاتی روبرو است از جمله اینکه این خسارات به راحتی قابل ارزیابی نیست و در اغلب مواقع برقراری مجدد وضعیت سابق امکان‌پذیر نمی‌باشد. مثلاً فعالیت‌های هسته‌ای می‌تواند اثرات بلندمدتی بر سلامت و بهداشت داشته باشد که علائم آن تا سال‌ها بعد مشخص گردد. در این مقاله سعی شده است به بررسی این موضوع مهم پرداخته شود که جبران خسارت زیست‌محیطی در فقه و حقوق بین‌الملل تابع چه قواعدی است؟ فرضیه مقاله بدین شکل قابل طرح است که «در فقه مانند حقوق بین‌الملل بر جبران خسارت زیست‌محیطی تأکید شده است با این تفاوت که حقوق بین‌الملل بر حسب موضوعه بودن، به تفصیل بیشتری به جبران خسارت پرداخته است.» در راستای بررسی سؤال و فرضیه مورد اشاره ابتدا بحث نظری مقاله مطرح شده، سپس با اشاره به قربانیان خسارت زیست‌محیطی، مبانی و شیوه‌های جبران خسارت زیست‌محیطی تبیین و تحلیل شده و در ادامه به چالش‌های فرارو در این خصوص اشاره می‌گردد.

۲. ملاحظات اخلاقی

در مراحل مختلف نگارش مقاله، اصول اخلاقی و علمی از جمله بهره‌گیری علمی و دقیق از منابع علمی رعایت شده است.

۳. مواد و روش‌ها

مقاله پیش‌رو توصیفی تحلیلی بوده و با استفاده از روش کتابخانه‌ای به بررسی موضوع پرداخته است.

۴. یافته‌ها

یافته‌ها نشان می‌دهد در فقه نیز مانند اسناد بین‌المللی، جبران خسارت قربانیان زیست‌محیطی جایگاه ویژه‌ای دارد. در فقه از قواعدی کلی چون قاعده اتلاف، قاعده تسبیب و قاعده لاضرر، ضرورت جبران خسارت قربانیان زیست‌محیطی قابل استنباط است. در حقوق بین‌الملل نیز اصل جبران خسارت قربانیان زیست‌محیطی بر پایه نظریاتی چون تقصیر و خطا، در اسناد مختلف پذیرفته شده و اعاده به وضعیت سابق، پرداخت غرامت، رضایت زیان‌دیده و تعهد به پیشگیری از مهمترین روش‌های جبران خسارت قربانیان خسارت زیست‌محیطی است.

۵. بحث

۵-۱. مفاهیم

در این قسمت تلاش شده به مباحث نظری مقاله شامل مسئولیت مدنی (ضمان)، خسارت زیست‌محیطی و قربانیان خسارت زیست‌محیطی پرداخته شود.

۵-۱-۱. مسئولیت مدنی (ضمان)

واژه «مسئولیت» مصدر جعلی از ریشه «سأل» به معنای مواخذه، ضمانت و ضمان است (عمید، ۱۳۷۵، ۹۵). در فقه، واژه «ضمان» را مسئولیت جبران خسارت تفسیر کرده‌اند (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲، ۲۶۲؛ حکیم، ۱۴۱۶، ۲۷۸؛ جزائری، ۱۴۱۶، ۷۴-۷۲). از دیدگاه این فقهاء، مفهوم ضمان به معنای جبران خسارت است و اصل ضرورت جبران خسارت در خود مفهوم ضمان، نهفته است (نعمت‌الهی، ۱۳۹۵، ۱۰۷). نزدیک‌ترین معادل فارسی کلمه «مسئولیت» واژه «پاسخگویی» است. مسئولیت عبارت است از: پاسخگویی شخص در قبال اعمالی که عرفاً به او استناد داده می‌شود. «مسئولیت» تعهد قانونی شخص است بر رفع ضرر دیگری که وی به او وارد آورده است، خواه این ضرر ناشی از تقصیر خود وی باشد یا از فعالیت او ایجاد شده باشد (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ۱). مسئولیت به معنای تعهد قانونی شخص بر رفع ضرری که به دیگری وارد کرده، آمده است (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۶، ۶۴۲). مسئولیت مدنی در معنای مورد اشاره به دو نوع مسئولیت مدنی قابل تقسیم است؛ الف) مسئولیت مدنی قراردادی ب) مسئولیت مدنی قهری یا خارج از قرارداد (کاتوزیان، ۱۳۸۲، ۱۸-۱۴). مسئولیت قراردادی ناشی از عدم اجرای قرارداد است، اما مسئولیت قهری نوعی از مسئولیت است که خارج از تعهدات قراردادی ایجاد می‌شود (ژوردن، ۱۳۸۵، ۶۴). ارکان مسئولیت مدنی عبارتند از: ضرر، فعل زیانبار، رابطه سببیت (بین عمل زیانبار و ضرر).

مخالف قانون است. قانون‌گذار در قوانین مختلف افعال و ترک افعال ممنوع را مشخص کرده و ارتکاب یا ترک هر کدام از آنها در صورتی که منجر به زیان معنوی می‌شود، ضمان‌آور است.

ج) رابطه سببیت: در خصوص رابطه سببیت نیز باید گفت که «اثبات ورود ضرر به زیان‌دیده و همچنین ارتکاب تقصیر یا وقوع فعلی از طرف خواننده یا کسانی که مسئولیت اعمال آنان با او است، به تنهایی دعوی خسارت را توجیه نمی‌کند. باید احراز شود که بین دو عامل ضرر و فعل زیانبار رابطه سببیت وجود دارد: یعنی ضرر از آن فعل ناشی شده است» (کاتوزیان، ۱۳۸۱، ۷۷). فعل موجب زیان اعم از مثبت یا منفی که علت ورود زیان است. در اصطلاح فقهی «علت چیزی است که فعل به آن نسبت داده می‌شود» (عاملی غروی، بی‌تا، ۱۰، ۲۷۷). «ملاک در این رابطه سببیت و علت عرفی است» (محقق داماد، ۱۳۹۸، ۱۴). در حقوق داخلی، در تمامی دعاوی که نسبت به کسی ادعای مسئولیت آسیب زیست‌محیطی طرح می‌شود، اولین دلیل مورد نیاز وجود رابطه علت بین عمل شخص یا شرکت و ضرر و خسارت واقع شده می‌باشد. بر اساس نظریه مسئولیت مدنی، هرگونه خسارت به محیط زیست باید جبران شود و جبران خسارت بر عهده عامل زیان‌رسان و کسی است که وظیفه حفاظت از محیط زیست را بر عهده دارد. سه شرط ضرر، فعل زیانبار، رابطه سببیت را می‌توان «شروط ثابت مسئولیت» نامید، زیرا وجود آنها در هر حال برای تحقق مسئولیت ضرورت دارد.

الف) ضرر: منظور از ضرر زیست‌محیطی، هر قسم تخریب مستقیم یا غیرمستقیم قابل اندازه‌گیری بر محیط زیست است. هرگونه تغییر نامطلوب در منابع طبیعی، گونه‌ها، سکونت‌گاه‌های طبیعی، آب و خاک یا اختلال در کارکرد منابع طبیعی می‌باشد که ممکن است بگونه‌ای مستقیم یا غیرمستقیم حادث شود (همتی، ۱۳۹۷، ۲۲۷).

ب) فعل زیانبار: منظور از فعل زیانبار این است که «ضرر باید ناشی از فعل باشد. فعلی که موجب ضرر غیر می‌گردد بر دو قسم است: مثبت و منفی» (امامی، ۱۳۷۶، ۳۹۸). فعل یا ترک فعل عامل ورود زیان بایستی غیرمجاز باشد. ذینفع می‌تواند چنانچه ضرر در نتیجه نقض قانون یا ضرری که جزئی نباشد یا در نتیجه یک عمل غیرقانونی باشد، دادخواست جبران خسارت تقدیم کند. «در دعوی جبران خسارات وارده به محیط زیست اقداماتی که باعث خسارت می‌شود بایستی نامشروع باشد. ارتکاب هر فعلی که منجر به ورود خسارت گردد الزاماً به معنای مسئولیت مدنی شخص مرتکب نخواهد بود» (مشهدی، ۱۳۹۰، ۶۱). «در حقوق بین‌الملل مسئولیت به جبران خسارت نتیجه بلافصل نقض تعهدات بین‌المللی است. بدین معنا که چنانچه یکی از تابعان حقوق بین‌الملل به ویژه دولت‌ها یک قاعده حقوقی یا یک تعهد بین‌المللی را نقض کرد وظیفه دارد زیان‌های ناشی از این نقض تعهد را جبران کند» (موسوی، ۱۳۹۰، ۳۲۹). در موضوع زیان معنوی ناشی از تخریب محیط زیست و منابع طبیعی نیز بایستی فعل یا ترک فعل زیان‌باری که نامشروع باشد اتفاق افتد. منظور از نامشروع،

۵-۱-۲. خسارت زیست‌محیطی

واژه خسارت زیست‌محیطی به زیان‌های وارده بر محیط زیست دلالت دارد. نه در فقه و نه در حقوق بین‌الملل تعریف جامعی در مورد خسارت زیست‌محیطی وجود ندارد. به منظور تبیین محدوده خسارت زیست‌محیطی، در بررسی حقوقی ابعاد «دستورالعمل چارچوب آب اتحادیه اروپا مصوب سال ۲۰۰۰» میلادی، به دو نوع خسارت توجه شد. (۱) خسارت وارد شده به آب و محوطه‌های آلوده و تنوع زیستی، (۲) خسارت وارد شده به اشخاص و اموال. خسارت زیست‌محیطی در ماده ۲ دستورالعمل به سه نوع تقسیم شده است: خسارت به گونه‌ها و زیستگاه‌های طبیعی، خسارت به آب و زمین. «این خسارت‌ها در واقع خسارت به برخی از عناصر سازنده محیط زیست است» (انصاری و کاتوزیان، ۱۳۸۷، ۲۸۹). بر این اساس دو نوع خسارت می‌توان در حیطه خسارت‌های زیست‌محیطی شناسایی کرد؛ الف) خسارت مادی، ب) خسارت معنوی. تخریب محیط زیست و منابع طبیعی جدای از اینکه باعث ایراد زیان‌های مادی برای سازمان‌های مربوطه می‌شود، به واسطه لطمه‌ای که ورود این زیان‌ها به حیثیت و اعتبار این اشخاص وارد می‌کند باعث ایراد خسارت معنوی به این سازمان‌ها هم می‌باشد. «قانون مدنی از اهلیت اشخاص حقوقی نام نبرده، مع‌ذک اشخاص حقوقی مانند اشخاص حقیقی اهلیت عام دارند» (امیری قائم مقامی، ۱۳۸۷، ۱۷۲). زیان‌های وارده به منابع طبیعی و محیط‌زیست، ممکن است به خاطر آزرده‌گی خاطر افراد جامعه باعث لطمات

در حقوق بین‌الملل، اصل این است که خسارت ناشی از نقض قواعد زیست‌محیطی باید توسط شخص متخلف جبران شود و التزام حقوقی شخص مذکور در این راستا، همان مسئولیت است. قاعده بنیادین مسئولیت دولت را می‌توان در حوزه حفاظت محیط زیست چنین خلاصه کرد: دولت‌ها مسئول خسارات ناشی از نقض قاعده، هنجار، استاندارد بین‌المللی متداول به محیط زیست دولت دیگر یا محیط زیست مناطق مشترک جهانی می‌باشد. در طرح ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل راجع به مسئولیت دولت‌ها در قبال اعمال متخلفانه بین‌المللی، تعهد ثانویه دولت مسئول به «جبران کامل» زیان‌های ناشی از فعالیت‌های ممنوع شده مورد تأیید قرار گرفته است. فراتر از آن طرح پیش‌نویس ۲۰۰۶ کمیسیون حقوق بین‌الملل با موضوع «اصول تخصیص زیان در موارد آسیب فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک» دولت را تحت شرایطی به دلیل ورود خسارت جدی به محیط زیست مسئول و متصدی فعالیت خطرناک را موظف به جبران خسارت، حتی در صورت فقدان عنصر نقض تعهد می‌داند (شاه حسینی و مشهدی، ۱۳۹۶، ۱۴۱). بر اساس این پیش‌نویس دولت‌ها ملزم می‌باشند با اتخاذ تدابیر لازم، جبران کافی و فوری زیان‌های فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک ممنوع نشده در سرزمین یا قلمرو تحت نظارت یا صلاحیت خود را تضمین نمایند.

روحي و آسیب‌های معنوی برای آنها شود. بعضی از این خسارات ممکن است جنبه شخصی صرف داشته باشد. مانند خسارت معنوی که در نتیجه آلودگی ایجاد شده در همسایگی فرد به او وارد می‌شود. در این مورد جنبه شخصی ضرر معنوی نمایان است و زیان‌دیده می‌تواند مستقلاً خسارت خود را مطالبه نماید. ولی در مواردی که ضرر معنوی جنبه جمعی دارد مانند شکار گونه‌های نادر که باعث آزرده‌گی خاطر دوستداران آن گونه نادر می‌شود. یا تخریب جنگل که باعث می‌شود افراد جامعه امکان استفاده از محیط طبیعی جنگل را از دست بدهند. در این موارد به خاطر اینکه زیان‌دیده قابل احصا شدن نیست و معلوم نیست چه میزان از افراد جامعه به خاطر این پدیده‌ها متحمل زیان می‌شوند ولی قطع به یقین این است که افراد متعددی متحمل زیان معنوی شده‌اند، زیان شخصی نیست و جمعی است و افراد جامعه به تنهایی نمی‌توانند مطالبه خسارت کنند.

۵-۱-۳. قربانیان خسارت زیست‌محیطی

قربانیان آلودگی‌های زیست‌محیطی، طیف متنوعی از قربانیان را شامل می‌شود. از مهم‌ترین قربانیان زیست‌محیطی خود انسان‌ها هستند. انسان‌ها همواره از آسیب‌های زیست‌محیطی رنج برده‌اند، به طوری که انواع مختلف سرطان و بیماری‌های تنفسی می‌تواند ناشی از قرار گرفتن در معرض آلاینده‌ها باشد. اما حیوانات و گیاهان نیز از دیگر قربانیان خسارت‌های زیست‌محیطی هستند. در بعد نظری مطالعات جدیدی در راستای حمایت از

حقوق حیوانات شکل گرفته است که به تحقیق و پژوهش درباره رفتار و تعامل آدمیان با حیوانات می‌پردازد (جاهد، ۱۳۹۲، ۱۹۰-۱۶۳). فراتر از آن در حقوق کیفری نیز، حیوانات به عنوان بزه‌دیده و قربانیان رفتار انسان‌ها مورد توجه جرم‌شناسی انتقادی قرار گرفته است (نجفی‌ابرنادآبادی، ۱۳۹۵). در نگاه سنتی به جانوران، آن‌ها وسیله‌ای برای رفاه انسان محسوب می‌شدند؛ از این رو نخست مالکیت انسان بر آن‌ها روا داشته می‌شد و دوم مالک حق هرگونه برخورد با آن‌ها را داشت (سید فاطمی و مشهدی، ۱۳۹۰). اما این نگاه رفته‌رفته تغییر کرد و هم در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست و هم در حقوق داخلی قوانینی در راستای حمایت از جانوران به تصویب رسید که گام مهم و ارزنده‌ای در شناسایی حقوق جانوران به شمار می‌رود (شاملو و همکاران، ۱۳۹۶، ۴۵). قربانیان سبز بی‌جان نیز در قالب در قالب سه دسته، آب، خاک و هوا قابل تقسیم است. بر اساس آنچه گفته‌اند قربانیان خسارت‌های زیست‌محیطی هم انسان را شامل می‌شود، هم گونه‌های حیوانی و گیاهی و هم قربانیان سبز بی‌جان.

۵-۲. مبانی جبران خسارت زیست‌محیطی در

فقه و حقوق بین‌الملل

در این قسمت، مبانی جبران خسارت زیست‌محیطی در فقه و حقوق بین‌الملل بررسی می‌شود.

۵-۲-۱. مبانی جبران خسارت زیست‌محیطی

در فقه

در فقه قواعد مختلفی بر جبران خسارت زیست‌محیطی دلالت دارد؛

۵-۲-۱-۱. قاعده اتلاف

قاعده اتلاف از مهم‌ترین این قواعد است. قاعده اتلاف، یکی از قواعد مسلم و مورد اتفاق بین جمیع فرق مسلمین است که مستند آن در کتاب، قسمتی از آیه ۱۹۴ سوره بقره است. در این آیه، حکم واضحی وجود دارد مبنی بر اینکه "هرکس مال دیگری را تلف کند، ضامن آن است." و از آنجا که طبیعت و سلامت محیط زیست برای همه انسان‌ها در همه زمان‌هاست و اتلاف آن، سبب ضمان در برابر دیگر ساکنان فعلی و آینده کره زمین است. اما استناد این قاعده در سنت، روایتی از پیامبر اکرم (ص) است که فرمودند: «حرمت داشتن مال یک مسلمان همچون حرمت خون و جان او است» به عبارتی مراعات مال دیگران بر همه واجب است (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۶، ۵۱۰). مستند این قاعده از نظر علما هم اجماع فقها محقق بر اصل ضمان اتلاف است (نجفی، ۱۳۶۷، ۴۶؛ موسوی الخویی، ۱۴۱۷، ۵۲۵؛ علامه حلی، ۱۴۱۸، ۱۵۷). و مستند بناء عقلاء هم این نکته مسلم به نظر می‌رسد که هنگامی که شخصی مبادرت به اتلاف مال دیگری می‌کند، ذمه او را در قبال مالک مشغول و لو را ضامن پرداخت خسارت وارده می‌کند (محقق داماد، ۱۳۹۱، ۴). این قاعده را می‌توان به حفاظت از محیط‌زیست هم تعمیم داد،

چرا که زمین و هر آنچه که در آن است، از گیاهان گرفته تا جانوران و حتی کوه و جنگل و دشت و دریا و بیابان، همه و همه، متعلق به همه انسان‌ها و ابناء بشر است و انسان در طول زندگی خود، باید در کنار استفاده بهینه از زمین، نگهداری و تحویل به نسل بعد را هم مدنظر قرار دهد.

۵-۲-۱-۲. قاعده تسبیب

قاعده تسبیب از دیگر مبانی جبران خسارت زیست‌محیطی در فقه است. اگرچه به عقیده فقها، اتلاف و تسبیب دارای مشترکات زیادی است، اما هر چیزی که از وجودش، وجود دیگری لازم نیاید؛ ولی از عدمش، عدم دیگری لازم بیاید را سبب گویند (محقق داماد، ۱۳۹۸، ۱۱۹). پس عمل منتسب به هرکسی بود، او ضامن است و لذا مناط تنها درجات بالای کره و اجبار نیست، بلکه همین‌که اراده فاعل مرعوب و تحت تأثیر شدید اراده مسبب باشد، عرفاً عمل منتسب به مسبب است (محقق داماد، ۱۳۹۸، ۱۳۶). بنابراین، مطابق موازین فقه، هرگاه عمل شخص مع‌الواسطه باعث تلف مال دیگری شود، مسبب، ضامن است (کلینی، ۱۳۸۸، ۳۵). از آنجا که کره زمین، محیط‌زیست همه جانداران روی آن است، پس بنابر قاعده تسبیب، هرکسی که باعث اتلاف و خسارت غیرقابل جبران به آن بشود، در مقابل همه جانداران هم عصر و پس از خود، مسئولیت اخلاقی دارد.

۵-۲-۱-۳. قاعده لاضرر

علاوه بر این، یکی از قواعد فقهی که در بیشتر ابواب فقه به آن استناد می‌شود، قاعده لاضرر است و مستند بسیاری از مسائل فقهی می‌شود (عاملی (شهید اول)، ۱۴۱۱، ۴؛ الندوی، ۱۴۳۰، ۲۹۲). اصل این قاعده ریشه در روایتی از رسول مکرّم اسلام صلی‌الله و علیه و آله دارد که فرمودند: «در دین اسلام نه می‌شود به خود ضرر وارد نمود و نه به دیگران ضرر وارد ساخت» (عاملی، ۱۴۱۹، ۲۱، ۵۴-۶۰). این اساس، ضرر زدن به دیگران نیز جایز نیست. لذا آلوده ساختن محیط زیست و تخریب و نابود کردن طبیعت و منابع طبیعی از روشن‌ترین نمونه‌های زیان زدن به دیگران (عموم و خصوص مردم) است که شامل ضمان می‌شود.

در نظام حقوقی ایران، مبنای مسئولیت مدنی اساساً مبتنی بر ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی یعنی تقصیر است. البته در برخی موارد مانند قانون بیمه اجباری خسارات وارد شده به شخص ثالث در اثر حوادث ناشی از وسایل نقلیه مصوب ۱۳۹۵، مسئولیت مطلق نیز پذیرفته شده است اما چنین رویکردی در خصوص قوانین زیست‌محیطی به چشم نمی‌خورد.

۵-۲-۲. مبانی جبران خسارت زیست‌محیطی

در حقوق بین‌الملل

در حقوق بین‌الملل، نظریه خطا از مهم‌ترین مبانی جبران خسارت زیست‌محیطی است. نظریه خطا برای اولین بار توسط گروسیوس ابراز شد که او خود این نظریه را از حقوق روم اقتباس کرده بود.

مهم‌ترین طرفداران نظریه خطا عبارت‌اند از: واتل پوفندروف، ولف، ورودروس. «در حقوق بین‌الملل سنتی مسئولیت بین‌المللی بر خطای قابل انتساب به یک دولت بنا نهاده شده بود» (اسمیت، ۱۹۸۸، ۱۳). بر این اساس تحقق مسئولیت دولت مستلزم عنصر خطا و سهل‌انگاری است. «در واقع هرچند برای انتساب مسئولیت، اثبات نقض عامدانه و با سوءنیت تعهد توسط دولت خاطی ضرورتی نداشت، اما لازم بود مورد خاص نقض تعهد و خسارات ناشی از آن معین شود. چنانچه دولتی از ادای وظیفه قانونی یا رعایت هر یک از معیارهای حقوقی امتناع می‌ورزید تقصیر وی احراز می‌شد» (کیس و شلتون، ۱۹۹۱، ۳۵۰). با توجه به فقدان رکن اجرایی مؤثر در حقوق بین‌الملل و با عنایت به اراده کشورها در پذیرش اصل «عدم مداخله» دیگر نمی‌توان نظریه کلاسیک خطا را در حقوق بین‌الملل، قبول کرد. به همین دلیل نظریات جدیدتر شکل گرفت.

نظریه مسئولیت سببی (مسئولیت عینی) اولین بار در سال ۱۹۰۲ توسط آنزیلوتی بیان شد، که البته در کار بسیاری از پیروانش از جمله براونلی و گلتنون نیز انعکاس یافته است. اصل این است که خسارت ناشی از نقض تعهدات زیست‌محیطی باید توسط شخص متخلف جبران شود و التزام حقوقی شخص مذکور در این راستا، همان مسئولیت است (فیوضی، ۱۳۷۹، ۴۱).

در ماده ۱ (بخش اول) طرح پیش‌نویس مسئولیت بین‌المللی مواد آمده است: «هر عمل نادرست بین‌المللی یک دولت، مسئولیت بین‌المللی آن

دولت را در پی دارد». در واقع کمیسیون حقوق بین‌الملل اشاره‌ای به تقصیر نداشته و تنها اذعان می‌دارد که دولت برای اعمال نادرست و نقص تعهدات بین‌المللی مسئول است. در ادامه ماده ۲ طرح اشعار می‌دارد زمانی یک دولت مرتکب عمل نادرست بین‌المللی شده است که: «الف- عملکرد آن دولت اعم از فعل یا ترک فعل به موجب حقوق بین‌الملل قابل انتساب به دولت باشد؛ و ب- آن عملکرد، نقض تعهد بین‌المللی به دولت را برداشته باشد».

رژیم مسئولیت مدنی خسارات زیست‌محیطی باید مقرر نماید که این مسئولیت «مطلق» است یا خیر. کنوانسیون مسئولیت بین‌المللی خسارات ناشی از اشیای فضایی و وضعیت متفاوتی را مقرر می‌نماید. بر اساس نظریه مسئولیت مطلق، اثبات تقصیر نقشی در ایجاد مسئولیت ندارد. بنابراین هر آلوده‌کننده‌ای مقصر و موظف به جبران خسارت است و نیاز به اثبات تقصیر و بی‌مبالاتی وی نیست و مسئولیت مبتنی بر تقصیر در موارد در استثنائی پیش‌بینی شده است. از مهم‌ترین دلایل گرایش به این نوع از مسئولیت، امکان حفاظت بیشتر و بهتر از محیط‌زیست محسوب می‌شود چرا که اثبات تقصیر عامل زیان‌زننده در مسائل زیست‌محیطی برای زیان‌دیده پرهزینه و دشوار است (باریکلو، ۱۳۸۹، ۶۷).

بر اساس ماده ۲ طرح پیش‌نویس مسئولیت بین‌المللی، «یک دولت مسئولیت مطلق خسارات ناشی از اشیای فضای خویش که به زمین یا یک هواپیمای در حال پرواز وارد شده است را به عهده

دارد، برعکس اگر خسارات در اثر تقصیر دولت درگیر یا تقصیر فرد مسئول صورت گرفته باشد نیز مسئولیت وجود دارد. این امر، تعادل خاص خطرات را منعکس می‌نماید. با اینکه اقدامات انجام‌شده بر اساس برابری از شمول اعمال مسئولیت مطلق مستثنی هستند ولی این اقدامات در مقایسه با اقدامات بر روی زمین، خطرناک تلقی می‌شوند».

بر این اساس نمی‌توان از یک معیار واحد برای تعیین مسئولیت و خسارت زیست‌محیطی بهره گرفت. معیار مسئولیت، نشانگر هدف تعقیب شده به وسیله رژیم مسئولیت مربوطه می‌باشد. صرفاً در برخی موارد که هدف از نظام جبران خسارت، تنبیهی باشد، توسل به تقصیر توجیه‌پذیر می‌باشد. اما چنانچه هدف اعاده وضع محیط‌زیست به وضعیت سابق باشد، استفاده از مسئولیت مطلق توجیه‌پذیرتر است (ولفروم رودیگر، ۱۳۸۱، ۶۸).

به نظر می‌رسد که مسئولیت مدنی سنتی یا کلاسیک که بر مبنای نظریه‌های سنتی مانند تقصیر و خطا استوار است پاسخگوی خسارت‌های زیست‌محیطی که در بسیاری از موارد باعث ایجاد خسارت‌های عمومی می‌شوند نیست چرا که در قواعد مسئولیت مدنی حقوق و اموال خصوصی مورد حمایت قرار گرفته است مسئولیت مدنی در خسارات زیست‌محیطی یکی تأسیسات نوین حقوقی است. در خصوص خسارات زیست‌محیطی، مبانی نظری که در قواعد مسئولیت مدنی کلاسیک مورد استفاده قرار می‌گیرد به همراه نظریه نفی ضرر، احترام به اموال، نظریه خدمت عمومی و نظریه استحقاق که در پی جبران ضرر وارده از

گونه‌ای است که وضعیت زیان‌دیده به شرایط قبل از وقوع خسارت برمی‌گردد که گویی از ابتدا زیانی به وی نشده است (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ۳۱۴).

پیش‌نویس کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل در خصوص مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در خصوص عمل تخطی‌آمیز بین‌المللی در سال ۲۰۰۱ در ماده ۳۴ خود نیز اعاده به وضع سابق را اولین روش جبران خسارت کامل زیان دانسته است. در این ارتباط بر اساس بند سوم برنامه مونته‌ویدئو سوم تحت عنوان پیشگیری و کاهش صدمات زیست‌محیطی، یکی از راهکارهای جبران خسارات زیست‌محیطی را اعاده به وضع سابق عنوان می‌دارد.

اولویت اعاده به وضع سابق از سوی دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی، در قضیه کارخانه کورزوف نیز مورد تأیید قرار گرفته است، بدین ترتیب که دیوان بیان داشت: «اصل اساسی این است که ترمیم، تا آنجا که مقدور باشد، باید هرگونه آثار و نتایج عمل غیرمشروع و بر خلاف حقوق را از بین ببرد و مجدداً وضع را به طور کامل به حالت عادی بازگرداند که اگر آن عمل ارتکاب نمی‌یافت، ظاهر آن وضع وجود داشت. از این رأی چنین استنباط می‌شود که اعاده وضع به حال سابق اساسی‌ترین و بهترین روش جبران خسارت را تشکیل می‌دهد (مجنونیان، ۱۳۸۴، ۴۲۱).

در قوانین داخلی ایران در بعضی از مواد قانون مدنی از جمله مواد ۳۱۱ و ۳۲۹ قانون مدنی، همچنین ماده ۱۱ قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست و ماده ۱۵ قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا این

طریق اعاده به وضع پیشین، از بین بردن منبع ضرر، جبران نقدی خسارت و تعهد به عدم آلودگی و خسارت به محیط‌زیست کاربرد دارد.

۳-۵. روش‌های جبران خسارت به محیط زیست در فقه و حقوق بین‌الملل

در فقه عمدتاً به اعاده به وضعیت سابق و پرداخت غرامت به عنوان مهمترین روش‌های جبران خسارت اشاره شده است. در حقوق بین‌الملل اما علاوه بر روش‌های مورد اشاره، روش‌های دیگری چون رضایت زیان‌دیده، تعهد به پیشگیری و تأسیس صندوق جبران خسارت پیش‌بینی شده است. در ادامه به این روش‌ها پرداخته می‌شود.

۵-۳-۱. اعاده به وضع سابق

یکی از طرق رایج جبران خسارت در کشورهای مختلف، اعاده به وضع سابق که گاهی در فقه با عنوان جبران عینی نیز نام برده می‌شود (خمینی، ۱۳۸۳، ۱۶۵؛ طوسی، ۱۳۷۸، ۷۳). هدف اولیه جبران خسارت زیست‌محیطی، اعاده به وضع سابق و در واقع احیای محیط زیست در معرض خسارت می‌باشد و منظور از اقدامات اعاده‌کننده، اعمالی است که وضعیت محیط زیست را به زمان پیش از بروز آلودگی برگرداند. برای مثال در قبال عمل خلاف قطع درختان، اجبار عامل زیان به کاشت درختان جدید می‌تواند از این‌گونه اقدامات به شمار رود. این شیوه، مناسب‌ترین شیوه جبران خسارت است؛ زیرا هدف آن محو کامل خسارت است (ژوردن، ۱۳۸۰، ۲۱۳). تدارک جبران زیان به وارد

۵-۳-۲. غرامت

پرداخت غرامت یکی از معمول‌ترین راه‌های جبران خسارت می‌باشد؛ در فقه، پرداخت غرامت در خصوص زیان‌های وارد شده به اموال و انواع دیه برای جبران خسارت‌ها و صدمات جسمی پیش‌بینی شده است (نجفی، ۱۳۶۷، ۷۵). در حقوق نیز، جبران ضرر از طریق دادن معادل، رایج‌ترین و مهم‌ترین روش جبران خسارت زیان‌دیده می‌باشد (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ۱۶۶). به دلیل مشکلات عدیده‌ای که جبران عینی خسارت دارد، تقریباً در همه نظام‌های حقوقی، جبران زیان از طریق پرداخت غرامت به دلیل سهولت فوق‌العاده‌اش، به شدت مورد توجه قرار گرفته است، به نحوی که اغلب زیان‌های غیرمالی را نیز با پرداخت غرامت جبران می‌کنند. علاوه بر آن، در بیش‌تر موارد جبران خسارت زیست‌محیطی از طریق اعاده به وضع سابق امکان‌پذیر نیست و تنها راه جبران خسارت، پرداخت غرامت است.

کنوانسیون حمایت، مدیریت و توسعه مناطق زیست‌محیطی دریایی و ساحلی شرق آفریقا منعقد در سال ۱۹۸۵ طرفین را به همکاری در جهت اتخاذ قوانین و رویه‌های قضایی مناسب در جهت تعیین مسئول در پرداخت جبران خسارت کافی و فوری در خصوص خسارات زیست‌محیطی مناطق تحت پوشش کنوانسیون دعوت می‌کند. همچنین کنوانسیون حقوق بین‌الملل دریاها ۱۹۸۲، پرداخت غرامت را به عنوان یکی از شیوه‌های جبران خسارت در ماده ۲۳۵ خود تصریح می‌دارد.

روش پیش‌بینی شده است و الزام به جبران عینی و اعاده وضع به حالت سابق را در اولویت قرار داده و راهکارهای دیگر جبران خسارت را منوط به عدم امکان اعاده به وضع سابق دانسته است. در مواد مذکور منظور از اعاده به وضع سابق، اعاده وضع زیان‌دیده به حالت پیش از ورود ضرر است و باید تا آنجا که ممکن است عامل زیان، آن را به حالت اولیه برگرداند و اگر این امکان وجود نداشته باشد، باید از عهده مثل یا قیمت زیان وارده برآید.

باید گفت اعاده وضع به سابق محدودیت‌هایی چون ناممکن بودن آن در مواردی از لحاظ مادی و حقوقی و خارج از توان بودن اجرای آن برای دولت متخلف را به دنبال دارد. عدم امکان جبران مادی می‌تواند به خاطر تلف شدن یا خراب شدن غیر قابل ترمیم شیء‌ای باشد که باید عودت داده شود. عدم امکان از لحاظ حقوقی نیز می‌تواند به دلیل موانع حقوقی داخلی یا بین‌المللی باشد. پرداخت پولی در اغلب موارد جایگزین اعاده به وضع سابق می‌شود. بسیاری از صدمات زیست‌محیطی با توجه به ماهیت عناصر زیست‌محیطی برگشت‌ناپذیر می‌باشند. برای نمونه اگر یک گونه حیوانی یا گیاهی به سبب عمل کرد نامناسب منقرض شود، امکان آن که بتوان گونه‌ی از بین رفته را برگرداند وجود ندارد. حتی اگر بتوان به وسیله دی.ان.ای آن گونه منقرض شده را احیا کرد به دلیل تخریب سکونت‌گاه‌های آن گونه امکان رشد و نمو برای آن وجود نخواهد داشت و آن گونه دیگر به محیط زیست بر نخواهد گشت.

نیست غرامت دریافتی را حتماً صرف جبران خسارت زیست‌محیطی کند (لوراسا، ۱۳۷۶، ۱۰۱). لذا پرداخت غرامت از گسترش زیان زیست‌محیطی جلوگیری نمی‌کند. از طرف دیگر پرداخت غرامت منبع زیان زیست‌محیطی را از بین نمی‌برد، بلکه فقط زیان‌های وارده را جبران می‌کند.

۵-۳-۳. جلب رضایت زیان‌دیده

یکی دیگر از شیوه‌های جبران خسارت جلب رضایت است که اغلب در موارد ورود صدمات غیرمادی یا لطمات معنوی به شخصیت دولت مناسب است. همچنین غالباً پذیرفته شده است که اعلام خلاف بودن عمل خسارت بار از سوی قاضی یا داور بین‌المللی نیز به خودی خود، اقدامی است که می‌تواند موجب رضایت خاطر زیان‌دیده شود (ضیایی بیگدلی، ۱۳۸۴). هنگامی که خسارت مستقیماً به یک کشور یا سازمان بین‌المللی وارد آمده باشد، او حق دارد از کشور یا سازمان بین‌المللی متخلف بخواهد تا برای جبران خسارت وارده مخصوصاً اگر خسارت معنوی باشد، با انجام اقداماتی رضایت زیان‌دیده را جلب نماید. این اقدامات اشکال مختلفی دارد اظهار تأسف و عذرخواهی رسمی، اعمال نمادین، مانند ادای احترام نظامی به پرچم یا اعزام نمایندگان ویژه‌ای برای شفاعت (دو مورد مذکور مخصوصاً در مواردی است که عمل خلاف، بی‌احترامی یا توهین باشد). پیگرد قانونی و مجازات‌های داخلی، اعم از تدابیر اداری، انضباطی، یا قضایی علیه مأموران دولتی یا اشخاص خصوصی عامل عمل خلاف. جلب رضایت

در واقع در حقوق بین‌الملل، متداول‌ترین راه این است که مبلغ پول معین و از پیش تعیین شده به عنوان سقف پرداخت غرامت و به عنوان جایگزینی برای اعاده به وضع سابق در نظر گرفته می‌شود. برای مثال، کنوانسیون وین راجع به مسئولیت مدنی برای صدمات اتمی مسئولیت عامل را ۵ میلیون دلار آمریکا در هر حادثه اتمی محدود کرده است (محقق منتظر، ۱۳۸۳، ۳۲).

در حقوق داخلی ایران برابر ماده ۳ قانون مسئولیت مدنی این اختیار برای قاضی مقرر شده است که طریقه جبران زیان را با توجه به میزان زیان و توجه به اوضاع و احوال قضیه تعیین کند و امروزه تمایل رویه قضایی بر این است که خسارت به صورت پرداخت غرامت باشد و دادگاه‌ها حکم به جبران خسارت از طریق پرداخت غرامت می‌دهند (مشهدی و ربانی، ۱۳۹۹، ۱۱۴-۹۹).

از مزایای شیوه پرداخت غرامت در ارتباط با جبران خسارت زیست‌محیطی این است که این شیوه می‌تواند همه زیان‌های وارد شده، اعم از زیان مادی و معنوی را از ابتدا تا صدور حکم و حتی پس از آن پوشش دهد. در ثانی همان‌گونه که در قسمت قبل بیان گردید، جبران خسارت زیست‌محیطی از طریق اعاده به وضع سابق در همه موارد ممکن نیست و لازم به ارائه روش‌های جایگزین می‌باشد. ثالثاً اجرای احکامی که موضوع آن‌ها پرداخت وجه نقد می‌باشد، ساده‌تر از بقیه شیوه‌های جبران خسارت است.

پرداخت غرامت بهترین گزینه برای جبران خسارت زیست‌محیطی نمی‌باشد، چرا که زیان‌دیده مکلف

عدم تکافوی تضمینات ارائه‌شده از سوی وی یا عدم شناسایی عامل زیان، صندوق اقدام به جبران خسارت زیست‌محیطی می‌کند. در حمایت از محیط زیست در مورخ ۱۳۸۴/۶/۱۲ اساسنامه‌ای تحت عنوان صندوق ملی محیط زیست به تصویب هیأت وزیران رسید. ماده ۱ این اساسنامه هدف از تأسیس این صندوق را کمک به تقلیل آلاینده‌های زیست‌محیطی و جلوگیری از تخریب محیط زیست و حفظ و حمایت از محیط بیان می‌دارد. با تأسیس این صندوق گامی مهم در حمایت از محیط زیست و جبران خسارت‌های زیست‌محیطی برداشته خواهد شد.

۵-۳-۵. تعهد به پیشگیری

تعهد به پیشگیری نسبت به تعهد جبران خسارت از اهمیت بیشتری برخوردار است زیرا در صورت بروز خسارت اعاده وضعیت به حالت اول قبل از بروز خسارت مشکل است. به نظر می‌رسد که اصل پیش‌گیری از آلودگی، به عنوان بخشی خاص از تعهد عمومی از ایراد خسارت زیست‌محیطی بهترین تدبیر باشد. تمرکز فعلی بر پیشگیری از آلودگی هم از سوی صنایع و هم سیاست‌گذاران، انعکاس این آگاهی روزافزون است که خودداری و کاهش آلودگی تقریباً همیشه از تلاش برای اعاده وضعیت یک منطقه آلوده‌شده، کم‌خرج‌تر و مقرون به‌صرفه‌تر است. پیشگیری از آلودگی در عبارتی کلی به وسیله بسیاری کنوانسیون‌ها و قطعنامه‌های راجع به تحدید و رود منابع آلاینده به محیط زیست، پذیرفته شده است. اصل ۶ اعلامیه استکهلم

ممکن است به شکل شناسایی رسمی نقض، اعلان تأسف، معذرت‌خواهی یا سایر اشکال مناسب باشد. جلب رضایت نباید با خسارت نامتناسب باشد و نمی‌تواند برای کشور مسئول شکل توهین‌آمیز داشته باشد.

۵-۳-۴. تأسیس صندوق تأمین خسارت‌های

زیست‌محیطی

در فقه قواعد روش جبران خسارت بیشتر در جهت جبران ضرر و اعاده به وضع سابق زیان‌دیده وضع شده‌اند، در حالیکه قوانین زیست‌محیطی موجود در جهت اقدامات پیشگیرانه و هدفی رو به آینده است. یکی دیگر از راه‌های جبران خسارت زیست‌محیطی، تأسیس صندوق تأمین خسارت‌های زیست‌محیطی است. در مواردی که مسئول خسارت زیستی مشخص نیست، مانند از بین رفتن تدریجی جنگل‌ها، پوشش گیاهی و آلودگی هوای شهرها، تأسیس صندوق تأمین خسارت‌های زیست‌محیطی می‌تواند راه‌گشا باشد. به موجب ماده ۲ کنوانسیون بین‌المللی تأسیس یک صندوق بین‌المللی برای جبران خسارت ناشی از آلودگی نفتی با اعمال اصلاحات پروتکل (۱۹۹۲) که مکمل کنوانسیون بین‌المللی مسؤولیت مدنی ناشی از خسارت آلودگی نفتی (۱۹۶۹) می‌باشد که ایران در مورخ ۱۳۸۹/۱/۱۵ آن را به تصویب رسانیده است؛ صندوقی به منظور کمک به صاحبان کشتی در جبران خسارات وارده به افراد زیان‌دیده در دریافت کامل و مناسب خسارت ایجاد می‌گردد، که در صورت عدم کفایت مالی صاحب کشتی یا

۴-۵. چالش جبران خسارات زیست‌محیطی

از اصلی‌ترین موانع جبران خسارت زیست‌محیطی، برآورد و ارزیابی خسارت زیست‌محیطی مستقل از خسارات وارده به اشخاص و اموال و بر اساس فرمول‌های ریاضی است. علت این امر نیز به ماهیت عناصر زیست و عدم سهولت در ارزش‌گذاری مالی آن‌ها بازمی‌گردد. در حالی که در حقوق بین‌الملل و در ارتباط با سایر خسارات، چنین برآوردی مبنای ارزیابی و به دنبال آن تعیین شیوه جبران خسارت است.

صرف‌نظر از عدم سهولت ارزیابی خسارات زیست‌محیطی، تعیین سطح و معیار معینی که در آن دولت، مسئول جبران خسارات زیست‌محیطی وارده شناخته شود نیز در پرده‌ای از ابهام باقی مانده است، زیرا تعیین میزان خسارت وارد شده زیست‌محیطی امکان‌پذیر نیست. به عنوان مثال فعالیت‌های هسته‌ای ممکن است تأثیرات منفی در بلندمدت بر سلامتی انسان‌ها داشته باشد و علائم آن سال‌ها بعد مشخص شود. بنابراین ایجاد رابطه سببیت فعالیت‌های هسته‌ای و آسیب‌های وارد شده به سلامت انسان در نتیجه آن به سادگی امکان‌پذیر نیست. همچنین مشخص نبودن عامل زیان زیست‌محیطی از دیگر چالش‌های جبران خسارت زیست‌محیطی در حقوق بین‌الملل است. در مورد سبب خسارات زیست‌محیطی، حالت‌های خاصی وجود دارد که سبب مجمل یا ناشناس است مادام که زیان دیده قادر به تعیین عامل ورود زیان نیست صدور حکم به جبران خسارت و مسئول دانستن یک یا چند شخص نیز، قاعداً، میسر

(۱۹۷۲ میلادی) این اصل را در عباراتی جامع و فراگیر این‌گونه بیان می‌دارد: «رهاسازی مواد سمی با سایر مواد و انتشار گرما در مقادیر مقیاسی که فراتر از توان محیط زیست برای سالم و بی‌خطر ساختن آن‌ها باشد. باید به منظور حصول اطمینان در عدم ایراد خسارت جدی و غیر قابل جبران بر اکوسیستم، متوقف گردند این اصل به بیان الکساندرکیس، قاعده طلایی برای محیط زیست هم از نظر اکولوژیک و هم از نظر اقتصادی می‌باشد. این اصل تکلیف می‌کند که هر دولتی در به کار گرفتن مقررات «باید سعی کند» که بر مبنای «عمل منصفانه» و به درستی و در جهت نظم عمومی، فعالیت‌های بخش خصوصی تحت قلمرو و نظارت وی، روی بخش محیط زیست زیان‌آور نباشد.

در حقوق داخلی نیز پیشگیری از آلودگی و کاهش منابع آلودگی به عنوان هدف تلاش‌های داوطلبانه‌ای در نظر گرفته می‌شوند که مقررات زیست‌محیطی موجد رویکردهای «دستور نظارت» یا «انتهای لوله» را تکمیل می‌کنند (دیناشلتون و اکلساندرکیس، ۱۳۹۶، ۷۳). این مقررات میزان آلودگی قابل انتشار را محدود می‌کنند. بعضی اوقات پیشگیری از آلودگی به واسطه افزایش کارآمدی، کاهش ضایعات و هزینه‌های ناشی از مسئولیت، منافع اقتصادی را برای صنعت به دنبال می‌آورد.

به این امر اندیشیده شود. در خصوص مبانی جبران خسارت نیز چالش‌هایی وجود دارد.

در فقه نیز بر جبران خسارت از سوی عامل خسارت تأکید شده است. قاعده اطلاق، تسبیب و لاضرر از مهمترین مبانی فقهی جبران خسارت قربانیان زیست‌محیطی است. مطابق قانون مسئولیت مدنی در خصوص مبنای مسئولیت مدنی اصل بر تقصیر قرار گرفته است، اما با توجه به ماهیت خاص خسارات زیست‌محیطی، تطبیق چنین اصلی، جبران خسارت زیست‌محیطی را با مشکل مواجه می‌کند. چرا که اثبات تقصیر و رابطه سببیت در خسارات زیست‌محیطی بسیار دشوار است. با توجه به رویکردهای کلی منابع فقهی در این خصوص لازم است بر اساس مبانی فقهی، قوانین و دستورالعمل‌های متناسب و کارآمدتری در سطح حقوق داخلی مورد توجه قرار گیرد و با استفاده از اصول پذیرفته شده فقهی و با توجه به اصل پیشگیری و با استقرا از برخی قوانین زیست‌محیطی، نظریه‌های مبتنی بر مسئولیت محض در عرصه خسارات زیست‌محیطی را می‌توان قابل دفاع دانست.

۷. سهم نویسندگان

نویسندگان در نگارش مقاله نقش و سهم مساوی داشته‌اند.

۸. تضاد منافع

در این مقاله تضاد منافع وجود ندارد.

نخواهد بود. عامل ورود زیان گاه محصور در میان یک گروه معین است که به دلیل شرایط خاص موضوع، امکان تعیین دقیق عامل زیان به سادگی صورت نمی‌گیرد.

۶. نتیجه‌گیری

نتایج بر صحت فرضیه مطرح شده دلالت داشته و نشان داد در تبیین و تفسیر موسع از خسارت زیست‌محیطی هم انسان و هم خود محیط زیست قربانی محسوب می‌شوند. در حقوق بین‌الملل، حق برخورداری از جبران خسارت به گونه‌ای مؤثر بنیان نهاده شده است. در حقوق بین‌الملل مبنای جبران خسارت زیست‌محیطی بر نظریه تقصیر مبانی است. جبران خسارت قربانیان خسارت زیست‌محیطی اما با چالش‌هایی مواجه است. چالش نخست شیوه جبران خسارت است. یکی از متداول‌ترین شیوه جبران خسارت در حقوق بین‌الملل امروزه محیط زیست پرداخت غرامت می‌باشد، در حالی که این شیوه درستی در برابر تخریب و صدمات وارده به محیط زیست نیست. بنابراین در جبران خسارت زیست‌محیطی پرداخت غرامت تدبیر اصولی نمی‌باشد. در خصوص جبران خسارت زیست‌محیطی کشورها باید در حقوق داخلی خود قوانینی با ضمانت اجرای بالایی وضع کنند که این قوانین از تعهدات بین‌المللی پشتیبانی کند چون حقوق بین‌الملل دارای ضمانت اجرای مؤثر و کارآمد نمی‌باشد. از طرفی در حقوق بین‌الملل معیاری برای سنجش و ارزیابی خسارت زیست‌محیطی وجود ندارد و باید سازوکاری راجع

منابع

- دیناشلتون و اکلساندرکیس، کتابچه قضایی حقوق محیط زیست، ترجمه محسن عبدالهیی، چاپ دوم، تهران، انتشارات خرسندی، ۱۳۹۶.
- ژوردن، پاتریس، اصول مسئولیت مدنی، ترجمه مجید ادیب، چاپ اول، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۰.
- ژوردن، پاتریس، اصول مسئولیت مدنی، ترجمه مجید ادیب، چاپ چهارم، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۵.
- سید فاطمی، محمد، مشهدی، علی، «ماهیت حق بر محیط زیست»، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ششم، ۱۳۹۰.
- شاملو، باقر، احمد، اصغر، خسروشاهی، قدرت‌الله، «بزه‌دیدة‌شناسی سبز، پژوهش حقوق کیفری»، شماره بیستم، ۱۳۹۶.
- شاه‌حسینی، عطیه، مشهدی، علی، «جبران خسارات زیست‌محیطی بر اساس طرح ۲۰۰۶ کمیسیون حقوق بین‌الملل مبنی بر اصول تخصیص زیان در موارد آسیب فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک»، پژوهش حقوق عمومی، سال نوزدهم، شماره پنجاه و پنجم، ۱۳۹۶.
- شیخ طوسی، محمد بن الحسن بن علی، المبسوط فی فقه الامامیه، جلد سوم، بیروت، لبنان، دارالکتاب الاسلامی، ۱۳۷۸.
- ضیایی بیگدلی، محمدرضا، حقوق بین‌المللی عمومی، چاپ بیست و یکم، تهران، انتشارات گنج دانش، ۱۳۸۴.
- الندوی، علی احمد، القواعد الفقهیه، دمشق - سوریه، نشر دارالقلم، ۱۴۳۰.
- امامی، سید حسن، حقوق مدنی، جلد اول، چاپ چهارم، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۶.
- امیری قائم مقامی، عبدالمجید، حقوق تعهدات (اعمال حقوقی - تشکیل تعهد)، جلد دوم، چاپ اول، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۷.
- انصاری، مهدی، کاتوزیان، ناصر، «مسئولیت ناشی از خسارت‌های زیست‌محیطی»، فصلنامه حقوق، دوره سی و هشتم، شماره هشتاد و پنج، ۱۳۸۷.
- باریکلو، علیرضا، مسئولیت مدنی، چاپ چهارم، تهران، انتشارات میزان، ۱۳۸۹.
- جاهد، محسن، «اخلاق و حیوانات رویکردها و نظریه‌ها»، مجله اخلاق زیستی، شماره دهم، ۱۳۹۲.
- جزائری، سید محمدجعفر مروج، هدی الطالب فی شرح المکاسب، جلد سوم، قم، مؤسسه دارالکتاب، ۱۴۱۶.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، تهران، انتشارات گنج دانش، ۱۳۸۶.
- حکیم، سید محسن طباطبایی، مستمسک العروه الوثقی، جلد دوازدهم، قم، مؤسسه دارالتفسیر، ۱۴۱۶.
- خمینی، روح‌الله، تحریر الوسیله، جلد دوم، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۳۸۳.

- طباطبایی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، جلد شصت و نهم، قم، دفتر انتشارات اسلامی، بی‌تا.
- عاملی، سید محمدجواد، مفتاح الکرامه فی شرح القواعد العلامه، تحقیق محمد باقر مجلسی، الطبعة الاولى، جلد بیست و یکم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۹.
- عاملی (شهید اول)، محمد بن جمال‌الدین مکی‌العالمی، العمه‌الدمشقیه، جلد اول، قم، انتشارات دارالفکر، ۱۴۱۱.
- عاملی غروی، جواد بن محمد، مفتاح الکرامه فی شرح القواعد العلامه، جلد دهم، قم، مؤسسه آل‌البيت، بی‌تا.
- علامه حلی، قواعد الاحکام، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۸.
- عمید، حسن، فرهنگ عمید، چاپ یازدهم، تهران، انتشارات جاویدان، ۱۳۷۵.
- فیوضی، رضا، مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها و نظریه حمایت سیاسی، جلد دوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۹.
- کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی، الزام‌های خارج از قرارداد ضمان قهری مسئولیت مدنی، جلد اول، چاپ پنجم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۵.
- کاتوزیان، ناصر، مبانی حقوق عمومی، چاپ ششم، تهران، نشر میزان، ۱۳۹۵.
- کاتوزیان، ناصر، الزام‌های خارج از قرارداد: ضمان قهری، مسئولیت مدنی؛ غصب و استیفاء، چاپ سوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۲.
- کاتوزیان، ناصر، دوره مقدماتی حقوق مدنی، وقایع حقوقی، چاپ پنجم، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۱.
- کاشف‌الغطاء، حسن بن جعفر بن خضر، أنوار الفقاهة - کتاب الکفالة، جلد اول، نجف اشرف، مؤسسه کاشف‌الغطاء، ۱۴۲۲.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، جلد هفتم، الطبعة الثالثة، الاسلامیة، ۱۳۸۸.
- لوراسا، میشل، مسئولیت مدنی، ترجمه محمد اشتري، چاپ اول، نشر حقوقدان، ۱۳۷۶.
- مجنونیان، باریس هنریک، «تقریرات درس حفاظت از محیط زیست»، دوره کارشناسی ارشد حقوق محیط زیست، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۴.
- محقق داماد، سید مصطفی، قواعد فقه - بخش مدنی، چاپ شانزدهم، قم، مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۹۸.
- محقق داماد، سید مصطفی، «نقش قواعد اتلاف و تسبیب در مسئولیت مدنی زیست‌محیطی»، مطالعات اسلامی فقه و اصول، دوره چهل و چهارم، شماره هشتاد و نه، ۱۳۹۱.
- محقق منتظر، لیلا، «مسئولیت مدنی خسارت‌های ناشی از حوادث هسته‌ای در معاهدات

- نجفی ابرند آبادی، علی حسین، جرم‌شناسی در آغاز هزار سوم، درآمد ویراست سوم دانشنامه جرم‌شناسی، چاپ سوم، تهران، کتابخانه گنج دانش، ۱۳۹۵.
- نعمت‌الهی، اسماعیل، «اصالت ضمان قهری و تقدم آن بر مسئولیت قراردادی در فقه امامیه»، مجله حقوق اسلامی، سال سیزدهم، شماره پنجاه و یک، ۱۳۹۵.
- ولفروم رودیگر، «مسئولیت بین‌المللی مدنی در قبال خسارت زیست‌محیطی؛ وسیله‌ای برای اجرای قواعد حقوق بین‌المللی»، ترجمه و تحقق ساعد، نادر، فصلنامه محیط‌زیست، شماره سی و هفت، ۱۳۸۱.
- همتی، مجتبی، «اقامه دعوی جبران خسارت زیست‌محیطی در نظام حقوق ایران»، دیدگاه‌های حقوق قضایی، شماره هشتاد و یک، ۱۳۹۷.
- منابع لاتین**
- Kiss & Shelton, *International Environment Law*, International Publishers, Newyork, 1991.
- Smith, B.D. *State Responsibility and the Marine Environment*, Oxford, 1988.
- بین‌المللی و مقررات داخلی دولت‌ها»، ماهنامه دادرسی، شماره چهل و شش، ۱۳۸۳.
- محمدی ری‌شهری، محمد، میزان الحکمه، جلد دوم، چاپ هفتم، قم، سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، ۱۳۸۶.
- مشهدی، علی، ربانی، حسین، «حفاظت از محیط زیست در رویه قضایی دیوان عدالت اداری»، فصلنامه آراء، دوره سوم، شماره یک، ۱۳۹۹.
- مشهدی، علی، «مسئولیت مدنی ناشی از آلودگی هوا، مطالعه موردی حقوق ایران و فرانسه»، فصلنامه اطلاع‌رسانی حقوق، شماره بیست و پنج، ۱۳۹۰.
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، قم، انتشارات دارالمکتب الاسلامیه، ۱۳۶۹.
- موسوی، سید فضل‌الله، «جبران خسارات زیست‌محیطی در حقوق بین‌الملل»، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره چهل و یکم، شماره یک، ۱۳۹۰.
- موسوی الخویی، سید ابوالقاسم، مصباح الفقاهه، تقریر محمدعلی توحیدی انصاریان، جلد هفتم، چاپ چهارم، ۱۴۱۷.
- نجفی، محمدحسن، جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام، جلد سی و هفتم، چاپ هفتم، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، ۱۳۶۷.

Compensation for environmental victims in international jurisprudence and international environmental law

Mehri Moghofei¹, Iraj Ranjbar^{2*}, Farid Azadbakht³

1. PhD Student Department of International Law, Faculty of Law and Political Science, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran.

2. Assistant Professor Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran.

3. Assistant Professor Department of International Law, Faculty of Law and Political Science, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original Research

Pages: 125-143

Article history:

Received: 27 Jul 2021

Edition: 9 Oct 2021

Accepted: 11 Dec 2021

Published online: 25 Dec 2021

Keywords:

Compensation, Environmental Victims, Jurisprudence, International Environmental Law

Corresponding Author:

Iraj Ranjbar

Address:

Department of Political Science,
Faculty of Law and Political Science,
Kermanshah Branch, Islamic Azad
University, Kermanshah, Iran.

Orchid Code:

0000-0002-5183-5054

Tel:

09182264521

Email:

Iraj_Ranjbar79@yahoo.com

ABSTRACT

Background and Aim: Human attention to material well-being and economic development, environmental issues and compensation has become one of the most important human concerns. In this article, an attempt has been made to examine the compensation of environmental victims from the perspective of jurisprudence and international law.

Materials and Methods: This is a leading descriptive-analytical article using a library method.

Ethical considerations: In different stages of writing the article, ethical and scientific principles have been observed, including the scientific and accurate use of scientific resources.

Results: Findings show that in jurisprudence, compensation for environmental victims has a special place. In jurisprudence, the rule of loss, the rule of causation and the rule of no harm, the necessity of compensating the victims of the environment can be deduced. In international law, the principle of compensation for environmental victims based on theories such as fault and error, is accepted in various documents and restoration, compensation, lost consent and commitment to prevent the most important methods of environmental compensation for victims of environmental damage.

Conclusion: The impossibility of determining the exact amount of damage and sometimes the impossibility of compensation in the form of restoration to the previous situation is one of the challenges in the field of compensation for environmental victims. Compensation for environmental damage is not accountable under existing rules of civil liability, such as fault, and absolute liability needs to be addressed in both domestic law and international instruments.

Cite this article as:

Moghofei M, Ranjbar I, Azadbakht F. Compensation for environmental victims in international jurisprudence and international environmental law. *Economic Jurisprudence Studies*. 2021; 3(4): 125-143.